

Сергій Калуцький
Кам'янець-Подільський

ЛОЄВСЬКА БИТВА 1649 р У ВИСВІТЛЕННІ В. ЛИПІНСЬКОГО

У статті висвітлено доробок В. Липинського у дослідженні Лоевської битви 1649 р. Розкрито стан розробки проблеми до нього, з'ясовано на які роботи своїх попередників посилався вчений. Проаналізовано джерельну базу, використану ним, для висвітлення теми. Висвітлено періодизацію битви, що її розробив історик, її хід та наслідки. Розкрито його погляди на постать полковника С.-М. Кричевського та внесок останнього у перебіг бойових дій.

Ключові слова: Лоевська битва, В. Липинський, С.-М. Кричевський, Я. Радзивілл, військо.

В статье освещено наследие В. Липинского в исследовании Лоевской битвы 1649 г. Раскрыто состояние разработки проблемы до него, выяснено на какие работы своих предшественников ссылался ученый. Проанализировано главные источники, использованные им для освещения темы. Раскрыто периодизацию битвы, которую разработал историк, ее ход и последствия. Высветлено его взгляды на фигуру полковника С.-М. Кричевского и вклад последнего в ход боевых действий.

Ключевые слова: Лоевская битва, В. Липинский, С.-М. Кричевский, Я. Радзивилл, войско.

The article highlights the achievements of V. Lypynskyin his research concerning the battle of Loyiv in 1649. It exposes the state of exploring the problem before him and finds out which works of his predecessors he referred to. There was investigated the source base historianhad used researching the topic, clarified the division of the battle into periods developed by him, its course and consequences. The article reveals his views on the figure of Colonel S.-M. Krichevsky and the contribution of the last in the course of warfare.

Key words: the battle of Loyiv, V. Lypynsky, S.-M. Krichevsky, J. Radziwill, army.

Дослідження військової історії народу є важливим завданням будь-якої національної історіографії. В Україні, через тривалу відсутність власної держави, військово-історична проблематика перебувала на маргінесах наукових інтересів вчених. Не стала винятком й військова історія козацтва. Звісно не можна ігнорувати роботи О. Апанович¹, В. Го-

¹ Апанович О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників / О. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 33 – 45; Апанович

лобуцького², І. Крип'якевича³ та інших істориків. Але вони не могли вивчити усі «білі плями» української історії. З приводу недослідженості військових традицій козаків і її причин Я. Дашкевич у 1994 р. зазначав: «Остаточним табу українська, саме специфічно українська, військова історія стала не так давно, у 1972 році, коли дослідження з цієї ділянки, зокрема пов'язані з героїчним минулим козаччини, було оголошено «націоналістичними». При цьому без жодного обґрунтування і пояснення чому саме вивчення військової справи того козацького стану, який протягом довгих XVI, XVII, XVIII сторіч вартував східні кордони європейського світу і не лише мав велетенські заслуги перед власним українським народом, не допускаючи його фізичного винищення, але й був надійним щитом для своїх найближчих сусідів – росіян, поляків несподівано перетворилося у прояв буржуазного націоналізму»⁴.

Однією із мало вивчених сторінок військової історії України XVII ст. залишається Лоевська битва 31 липня 1649 р.. Кампанія, перемога або поразка в якій вирішувала подальшу долю Української держави, є недостатньо висвітленою в науковій літературі. Події під Лоевом 1649 р. досліджував польський історик Е. Котлубай у своїй роботі «Життя Януша Радзивилла» (1859 р.) 5. Цю військову кампа-

вич О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50 – 70-і роки XVII) / О. Апанович. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 299 с.; *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 223 с.; *Апанович О.* Козацтво – збройні сили України. Історичний нарис / О. Апанович / [Передм. А. М. Трембіцький, упорядн. А. А. Трембіцький, А. М. Трембіцький]. – Хмельницький, ПП Мельник А. А., 2010. – 93 с.; *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с..

² *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с..

³ *Крип'якевич І.* Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів / [Упорядник Б. Якимович, 4-те вид., змін. і доп.]. – Львів: Світ, 1992. – 712 с..

⁴ *Дашкевич Я.* «Учи неможливими устами сказати правду»: історична есеїстка / Я. Дашкевич. – К.: Темпора, 2011. – 480 – 481.

⁵ *Степанков В.* Лоевська битва 1649 / В. Степанков // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України]. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – С. 258.

нію вивчали Д. Бантиш-Каменський⁶, М. Маркевич⁷, М. Костомаров⁸, М. Грушевський⁹ та О. Переяславський. Останній присвятив їй книгу «Лоїв» (1935 р.)¹⁰. В сучасній же історіографії битву під Лоевом досліджували М. Капустянський¹¹, Ю. Мицик¹², В. Сергійчук¹³, І. Стороженко¹⁴, В. Серчик¹⁵, В. Степанков¹⁶.

По сьогоднішній день залишається актуальним внесок у вивчення Лоевської битви, зроблений В. Липинським. Історик спробував вивчити її передумови, підготовку військ до неї та хід у своїй монографії «Станіслав Михайло Кричевський» (інша її назва «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького»), присвяченій полковнику Михайлові Кричевському, який командував козацькими підрозділами під Лоевом¹⁷. Основою джерельної бази дослідження стали такі документи: «Про знесення Кричевського. Конфесата в'язня в битві спійманого шляхтича з-під Овруча з Ленкович на ім'я Яна Невме-

⁶ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – Киев: Типография И. И. Чоколова, 1903. – С. 156.

⁷ *Маркевич М.* Історія Малоросії / М. Маркевич / [Відп. ред. І автор передм. Ю. С. Шемшученко. Примітки О. В. Кресіна]. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 137 – 138.

⁸ *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования / Н. Костомаров. – Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1904. – Кн. 4. – Т. IX – XI. Богдан Хмельницкий. – С. 327 – 330.

⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1956. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 184 – 185.

¹⁰ *Степанков В.* Лоевська битва 1649... – С. 258.

¹¹ Там само.

¹² *Мицик Ю.* Степан Подобайло [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/493/1/Mytsyk_Stepan_Podobailo.pdf; *Мицик Ю.* Albaruthenica. Студії з історії Білорусі / Ю. Мицик. – К., 2009. – С. 147 – 180.

¹³ *Степанков В.* Лоевська битва 1649... – С. 258.

¹⁴ *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648 – 1652 рр. / І. С. Стороженко / [Наукове видання]. – Дніпропетровськ: Вид-тво ДДУ, 1996. – 320 с..

¹⁵ *Степанков В.* Лоевська битва 1649... – С. 258.

¹⁶ *Степанков В.* Лоевська битва 1649... – С. 258; *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – 351 с.; *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.; *Смолій В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2009. – 680 с..

¹⁷ *Lipinski W.* Stanisław Michał Krzyczewski / W. Lipinski // Z dziejow Ukrainy / [Pod redakcją Wacława Lipińskiego]. – Kijow, 1912. – S. 145 – 513; *Липинський В.* Твори / В. Липинський / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевича]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – XCVIII+637+[1].

рицького, який був у полковника овруцького Яна Бруяки теж шляхтича з воєводства Київського» (В. Липинський датує документ 3 серпня 1649 р.), «Лист Януша князя Радзивілла до короля про битву під Лоевом», «Реляція про знесення Кричевського полковника київського», «Опис битви під Лоевом, вміщений 1652 р. в «Theatrum Europeum» водночас з її планом і портретом Кричевського». Ці джерела вчений виявив у рукописних фондах тогочасних архівів Львова, Кракова, Несвіжа, а також у публікаціях, зроблених М. Костомаровим та Е. Котлубаєм. Аналіз зносок і посилань, які робив В. Липинський, дає можливість стверджувати, що він опрацював усі відомі на той час списки і копії вище перерахованих джерел та зробив їх джерелознавчий аналіз¹⁸. Залишається не з'ясованим питання, чому не посилався на козацькі літописи, бо якщо Самовидець у своєму літописі події під Лоевом згадав лише одним реченням: «Того ж року войско литовское под Заганьям и Хвойниками розбили полк Киевский з Кричевским»¹⁹, то Самійло Величко спробував з'ясувати чисельність армій та описав хід битви²⁰.

Лоевська битва 1649 р. була синхронною зі Збаразько-Зборівською військовою кампанією української армії. Згідно стратегічного плану польського командування, загальний наступ військ Речі Посполитої мав відбуватися із заходу – під командуванням короля Яна-Казимира та з півночі – під керівництвом польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла. Останній мав завдати удару українцям з тилу²¹. Описуючи стратегічний військовий задум армії Речі Посполитої, В. Липинський цитував лист короля до литовського гетьмана, якого той отримав 13 (23) липня після перемоги литовців над військами полковника Ілляша Голоти 7 (17) червня 1649 під містечком Загалле (нині село Гомельської обл., Білорусь)²².

¹⁸ Липинський В. Твори / В. Липинський / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – С. 532, 583 – 601. (Про нові віднайдені джерела присвячені Лоевській битві див.: Мицик Ю. Albaruthenica. Студії з історії Білорусі / Ю. Мицик. – К., 2009. – 362 с.; Щербак В. О. Хроніка ранньомодерної Білорусі: рецензія на: // о. Юрій Мицик Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. – К., 2009. – 362 с.: Режим доступу: // http://elib.ukma.edu.ua/NZ/NZV91_2009_history/14_shcherbak_vo.pdf). Дивись також: Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – С. 231 – 235.

¹⁹ Літопис Самовидця / [За ред. Я. Дзири]. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 59.

²⁰ Величко С. Літопис. Т. 1 / [Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишаша]. – К.: Дніпро, 1991. – С. 350.

²¹ Степанков В. Лоевська битва 1649 // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – С. 257 – 258; Степанков В. Лоевська битва 1649 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Loevska_bitva_1649.

²² Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 377, 379; Степанков В. Лоевська битва 1649 //

У ньому Ян-Казимир наказував: «Тому жадаємо, – ..., – щоб наше /литовське/ військо перебивши /козацькі/ залоги [...] могло вдарити на Київ, коли ми самі в нашій особі, вирушивши до [нашого] коронного табору, будемо в'язати головні сили цього бунтівника»²³. Текст листа було взято із роботи Е. Котлубая «Життя Януша Радзивілла»²⁴.

Перед князем відкривався шлях на Київ. Щоб не допустити вторгнення литовської армії в Україну, Б. Хмельницький направив проти нього десятитисячне військо під проводом київського полковника, призначеного наказним гетьманом, С.-М. Кричевського²⁵. В. Липинський характеризував його як «такого воїна, який своїми здібностями й досвідом давав би запоруку успіху, і саме ім'я котрого могло б втихомирити й заспокоїти в козацькому війську тривогу за долю оголеного від воєнних сил Києва й Задніпря»²⁶. Опрацювавши відповідні джерела польських архівів та публікації документів зроблені польськими вченими, зокрема документи королівського секретаря Ієроніма Піноччі²⁷, доводив, що причинами, які спонукали Б. Хмельницького відправити це військо з-під Костянтинова на північ до литовського кордону були: 1) чутки серед козацького загалу про поразку полковника І. Голоти та загрозу Києву від армії Я. Радзивілла; 2) інтуїція гетьмана («обережний і передбачливий Хмельницький»)»²⁸. Критична ситуація для Української держави стала і кульмінаційним моментом життя С.-М. Кричевського. «В такій хвилині затримати Радиви́ла ставало конечністю» – зазначав історик у своїй монографії присвяченій

Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2009. – С. 257 – 258; Степанков В. Лоевська битва 1649 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Loevska_bitva_1649; Див. також: Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła kanclera w. Litewskiego. – Poznań, 1839. – Tom 2. – S. 379.

²³ Цитую за: Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 381.

²⁴ Там само. – С. 530.

²⁵ Степанков В. Лоевська битва 1649 // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2009. – С. 257 – 258; Степанков В. Лоевська битва 1649 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Loevska_bitva_1649.

²⁶ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 383; Дивись також: Степанков В. В. Постать С. Кричевського – втілення кращих рис української політичної еліти / В. В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Вип. 9. У 5-ти томах. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Т. 1. – С. 77.

²⁷ Дивись: Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – С. 119.

²⁸ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 381, 383, 531.

київському полковнику²⁹. Сучасний історик І. Стороженко висловив сумніви, що «М. Кричевський для виконання дорученого йому завдання здійснив від Збаража до Чорнобиля зі своїм полком форсований марш через багна і пущі Полісся, подолавши відстань у 300 верст (320 км – С. К.) за 5 днів. По-перше, київський полк використовувався тільки на північному напрямку проти литовського війська, по-друге, для подолання такого складного шляху необхідно до 10 днів, по-третє, якщо б така подія відбулася, то вона була б не на користь полководницьким здібностям Б. Хмельницького та М. Кричевського. Адже їм завчасно було відомо про загрозу безпеці козацької України з півночі, з боку литовського війська»³⁰.

Заслугою В. Липинського, як дослідника Лоевської битви, було те, що він звернув увагу на її військовий (в значенні військового мистецтва) аспект. З'ясував, що стратегічний задум українського командування зводився до такого: 1) полковник Степан Пободайло, який за наказом Б. Хмельницького ще раніше вирушив до Білорусі, мав захищати від литовців головну переправу через Дніпро неподалік від Лоева; 2) Кричевський же мав якомога швидше атакувати табір Я. Радзівіла у Річиці³¹. Відзначав, що у нього було два шляхи з Костянтинова до Річиці. Перший – на Житомир, Київ, Чернігів і Гомель, «шлях довший, але найсприятливіший для переходу війська», другий – через київське Полісся, «значно коротший, але сто разів трудніший, бо вів через надприп'ятські багна і пущі»³². Полковник обрав другий шлях. Логіку його рішення вчений пояснював такими причинами: 1) М. Кричевський поспішав; 2) він цілком справедливо знав, що отримає допомогу місцевого населення в якості провідників через болота і ліси; 3) цей шлях проходив через українські території, які минулого року найменше постраждали від війни, а отже могли прогнати армію; 4) «Врешті, найважливіше – в Чорнобилі повинні були бути, як говорили в таборі Хмельницького, гармати, порох і амуніція, а без цього досвідчений воїн на здобуття Радивилового табору, уфортифікованого на західний зразок німецькими, шведськими і шотландськими офіцерами, яких повно було в литовському війську, очевидно пориватися не міг»; 5) наявність на Поліссі козацьких залог, що мали приєднатися до полку М. Кричевського³³.

²⁹ *Lipinński W.* Stanisław Michał Krzyczewski // *Ukrainy Z dziejow Ukrainy* / [Pod redakcją Wacława Lipińskiego]. – Kijow, 1912. – S. 389; *Липинський В. К.* Твори / В. К. Липинський / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – С. 389.

³⁰ *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... – С. 219.

³¹ *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 385, 387, 533.

³² Там само. – С. 387.

³³ Там само.

Історик, з'ясовуючи чисельність українського війська, що мало зупинити литовську армію, доводив, що його «стануло з Київського полку 10000 кінноти, під безпосереднім керівництвом свого полковника... Крім цього, до цієї головної сили мали в дорозі прилучитися менші козацькі залоги, розложені по українських містах, сусідуючих із Вел. кн. Литовським»³⁴. У документі «Про знесення Кричевського...» знайшов відомості про поповнення війська полковника М. Кричевського вояками Чорнобильського полку^{35*} (2 тисячі осіб, під проводом Михайла Панкевича), Овруцького (3 тисячі кіннотників і 500 піхотинців, очолював Іван Бруяка) та полку Григора Голоти (брата І. Голоти, 1500 вершників і 500 піших козаків). «Таким чином, – підсумовував В. Липинський – уся армія нараховувала близько 20 тисяч чоловік і складалася майже зі самої кінноти»³⁶. Окрім цього документа він використав відписку севських воевод З. Леонтєва та Н. Кирилова московському цареві від 7 (17) липня 1649 р.³⁷. У ній вони повідомляли, що у міста неподалік від литовського кордону надійшли гетьманські універсали із наказом козакам організувати відсіч наступу військ князя Я. Радзивілла («писані де, государ, від гетьмана Хмельницького в міста до полковників в листах, щоб одноосібно всі козаки йшли проти Литви негайно»)³⁸. У сучасній історіографії є ряд припущень щодо чисельності українського війська. На думку В. Смолія та В. Степанкова вона становила 17, 5 тисяч вояків (Київський, Чорнобильський, Овруцький полки та Григорія Голоти). Більшість були вчорашніми селянами і міщанами, а не досвідченими вояками³⁹. Натомість у Я. Радзивілла налічувалося 10 – 11 тисяч вправних жовнірів, а з обозними слугами чисельність його армії зростала до 16 – 18 тисяч. До того ж литовський гетьман мав 40 – 50 гармат⁴⁰. Як вважає І. Стороженко обидві армії мали по 30 тисяч осіб⁴¹.

Окрім чисельного поповнення війська М. Кричевський сподівався знайти потрібні йому гармати і порох. «Не знайшов однак полководець того, про що йому найбільше йшлося: артилерії й амуніції, потрібних для облоги. У Чорнобилі знайшов ледве пару гарматок та декілька бо-

³⁴ Там само. – С. 385.

³⁵ М. Кричевський до Чорнобиля прибув 8 липня за новим стилем.

³⁶ Там само. – С. 387, 533, 583.

³⁷ *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 385, 533; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1861. – Т. III. – С. 330 – 332.

³⁸ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 331.

³⁹ *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 pp.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – С. 130.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... - С. 218 – 219.

чок пороху. Із Чернігова, де також небагато було воєнних припасів, майже все забрав для фортифікування своїх шанців під Лосєвом полковник Пободайло. Отже, литовський табір, наїжачений гарматами, треба було здобути шаблями легкої козацької кінноти»⁴². За таких умов М. Кричевський не наважився продовжувати військову операцію. Він не хотів брати виключно на себе відповідальність за неї і тому писав до гетьмана про своє скрутне становище. Про це В. Липинський знайшов інформацію у «Діаріуші обширному облоги Збаража»⁴³. Ця звістка, як він з'ясував, дійшла до Б. Хмельницького в той час, коли гетьман не мав змоги допомогти київському полковникові, «в хвилині, коли, з уваги на затяжну облогу Збаража і наближення короля з відсіччю, небезпека для керівника України дійшла до найвищої, кульмінаційної точки»⁴⁴. Замість гармат і пороху М. Кричевському було прислано листа з табору під Збаражем, якого В. Липинський датував 4 (14) липням 1649 р.. Цей лист втрачено. Вчений не мав його оригіналу, а згадував про нього, використовуючи джерело «Про знесення Кричевського...», що було вміщено істориком у додатках його роботи «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького»⁴⁵. І. Бутич та І. Крип'якевич в упорядкованому ними збірнику «Документи Богдана Хмельницького» помістили інформацію про цей лист у додатку № 2 «Список документів Богдана Хмельницького, згадуваних у джерелах і літературі, але не виявлених»⁴⁶.

В. Липинський, цитуючи вище названий документ, з'ясував, що гетьман закликав полковника, аби «був уважний і наступав мужньо» та писав йому, що «обложив під Збаражем Фірлея і Вишневецького так, що й пташкою звідтіля не вилетять», обіцяв, що «цим четвертим разом Польщі вже кінець учинить і ляхів змете»⁴⁷. Звернув увагу на ключові наслідки отримання цього листа М. Кричевським. По-перше, полковник зрозумів, що Б. Хмельницький не мав можливості надати йому допомогу, бо сам потребував її не менше. По-друге, стратегічним завданням для нього стала не перемога, про неї вже не йшлося, а затримка литовської армії. «Не лавровий вінок тріумфатора, тільки достойне виконання свого обов'язку щодо України міг бачити перед собою київський полковник» – писав іс-

⁴² Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 387, 389.

⁴³ Там само. – С. 389, 534.

⁴⁴ Там само. – С. 389.

⁴⁵ Z dziejow Ukrainy... - С. 500 – 501; Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 584.

⁴⁶ Документи Богдана Хмельницького (Далі – ДБХ) / [Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К., 1961. – С. 656.

⁴⁷ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 389.

торик⁴⁸. Як з'ясував вчений, М. Кричевський нестачу гармат і пороху вирішив компенсувати швидкісним маневром, в ході якого українській армії було поставлено такі тактичні завдання: 1) непомітно і зненацька оточити табір Я. Радзівілла; 2) не дати змоги розвернутися його важким гусарам (легка українська кіннота не могла їм протистояти); 3) «допасти зі своєю кіннотою шанців» перед першим гарматним залпом⁴⁹.

В. Липинський, опираючись на джерела, зокрема, польського хроніста Коховського, німецьку газету «Театр Європи» та інші, описав форсований марш війська М. Кричевського; з'ясував, що полковник, «передбачаючи можливості поразки і небезпеки», розіслав універсали в околиці Стародуба і Чернігова із закликом до місцевого населення готуватися до оборони проти литовської армії⁵⁰. У документі «Про знесення Кричевського...» знайшов відомості, що й на правому березі Дніпра селяни формували збройні загони та хотіли приєднатися до війська М. Кричевського. «Але їх не реєстрували» – цитував історик слова писаря Овруцького полку Я. Невмерицького⁵¹. Сучасні дослідники схиляються до думки, що київський полковник взяв із собою лише 15 тисяч кінноти, а в ході стрімкого маршу із Чорнобиля назустріч литовському війську до нього приєдналися ще близько 5 тисяч вояків (можливо саме тому В. Липинський нарахував 20 тисяч осіб у М. Кричевського)⁵². 24 липня за новим стилем неподалік Мозиря українські війська здійснили переправу через річку Прип'ять⁵³. Інформацію про неї історик почерпнув у листі Я. Радзівілла до короля, який подав у своїй роботі Е. Котлубай⁵⁴.

Опрацювавши німецьку газету «Театр Європи», він з'ясував, що литовський гетьман, отримавши відомості про просування українців від своїх роз'їздів, скликав військову раду для вироблення подальшого плану військової кампанії. На ній було запропоновано такі варіанти: 1) відвоювати зайняті козаками білоруські міста; 2) негайно рушити на Україну. У другому випадку було запропоновано 1) обійти козацький табір, просуватися вздовж річки Сож і вище переправитися через неї; 2) розбити війська полковника Пободайла і рухатися на Київ. На раді прийняли рішення йти прямо на Лоїв до козацького табору⁵⁵. Це ж джерело свідчило, що

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – С. 391, 534.

⁵¹ Там само. – С. 391, 585.

⁵² *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 pp.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – С. 130.

⁵³ *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 391.

⁵⁴ Там само. – С. 534.

⁵⁵ Там само. – С. 393, 534.

залишивши в Річиці сильну залогу, 18 липня (н. ст.) Я. Радзівіл рушив до Лоева. Литовське військо рухалося двома частинами: німецька і угорська піхота («все вогнестрільне військо») під командуванням Вікентія Корвіна Гонсевського плила Дніпром на байдаках, а кіннота з артилерією на чолі із гетьманом рухалися берегом річки паралельно піхоті⁵⁶. Але «несподіване заатакування козацьких позицій і негайна переправа через Дніпро не вдалися»: князь з кіннотою прибув до Лоева 23 липня опівдні, а піхота підійшла лише надвечір. Тому на знову зібраній військовій раді було прийнято рішення переправити частину війська через Дніпро за півтора кілометри нижче і напасти на козацький табір з тилу, водночас обстрілюючи його з фронту гарматним вогнем та штурмувати підрозділами німецької піхоти. Для цього маневру було відібрано найкращих піхотинців та частину кінноти. Командувати ними призначено полковника німецьких райтарів Райнгольда Тіценгауза. В підмогу він отримав хорунжого «прибічної» гвардії Радзівілла Рибінського. Виступ було призначено на вечір, однак через зливу, яка тривала цілу ніч, операцію було відкладено до ранку⁵⁷.

Однак 25 липня зранку роз'їзди донесли Радзівілла, що козаки переправилися через Прип'ять і наступають на Річицю. Як зазначав С. Твардовський (у роботі «Війна домовна з козаками і татарами»), свідчення якого використовував В. Липинський, надійшли

«... страшні вісті,
Що війська ведучи тисяч сорок,
Кричевський сам надходить...»⁵⁸.

Таким чином форсований марш української армії дав свої результати. М. Кричевський примусив Я. Радзівілла відмовитися від наступу і перейти до оборони. («Швидкість Кричевського, що був знаменитим полководцем, невтомним у виконванні одержаних доручень, – пише в своєму діярії німецький офіцер-стратег, який служив у литовському війську, – була причиною того, що часу на здійснення пляну князя Радивиля не вистачило». То ж не про розгромлення Пободайла й похід на Київ, а про власну оборону перед небезпечним противником треба було думати⁵⁹). Історик з'ясував, що першочерговими рішеннями литовського гетьмана,

⁵⁶ Там само. – С. 393, 534.

⁵⁷ Там само. – С. 395, 397, 534–535, 586–590.

⁵⁸ Цитую за: *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 397; *Twardowski S.* *Wojna Domowa* / *S. Twardowski*. – Callissi, 1681. – 284 s.; (Дивись також: *Тарасенко І.* Творчість хроніста XVII століття Самуеля Твардовського в історіографії [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uashch/2007_12/S109-127.pdf; *Тарасенко І.* «*Wojna Domowa*» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки / *І. Тарасенко*. – К., 2011. – 206 с.).

⁵⁹ *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 397, 399.

який готувався до оборони, були: 1) зменшити периметр табору, що був занадто великим для оборони; 2) вислати роз'їзди для збору інформації про українські підрозділи. Для отримання відомостей він вислав з табору два сильні корпуси. Перший під командуванням Адама Павловича вирушив до Річиці, другий (1000 – 1200 вояків) на чолі із поручником гусарської короги Самуїлом Коморовським, рушив у протилежному напрямку на Брагін⁶⁰.

Київський полковник, отримавши відомості від місцевих селян і полонених бранців, що частина литовської піхоти розташована на протилежному березі Дніпра, а з табору Я. Радзивілла виїхали два сильні підрозділи, «постановив, використовуючи тимчасове послаблення численности війська в литовському таборі, вдарити безпосередньо на Радивила. Тож, щасливо оминувши стежу Павловича, вирушив Кричевський слідом за Радивилом під Лоїв»⁶¹. В. Липинський з'ясував, що йому вдалося тактично «переграти» литовського гетьмана і підступити до табору не від Брагіна, звідки його чекали, а зі сторони Холмечя⁶². З цієї позиції 20 (30) липня полковник не пішов прямим шляхом на Лоїв вздовж Дніпра, а непомітно для ворога зупинився в лісі за три кілометри від литовського табору, але не з північного боку, звідки його очікували, а з південного зі сторони Брагіна. «А щоб належно оцінити справність українського полководця, – зазначав В. Липинський, – пригадаймо, що вів він із собою не малу розвідчу чату, а майже 20-тисячну армію, втомлену довгим походом»⁶³.

Перед боєм в українському таборі було зібрано нараду, в ході якої старшина пропонувала М. Кричевському зачекати підмоги. Натомість полковник переконував, що Я. Радзивілл зможе зібрати не лише всю свою армію, а й литовське ополчення з найближчих воєводств і розбити спершу основне з'єднання військ під його командуванням, а потім табір Пободайла. Врешті-решт було вирішено наступної ночі 21 (31) липня атакувати литовське військо⁶⁴. Однак вдосвіта козацький роз'їзд привів полонених, які повідомили М. Кричевському, що насип навколо табору незакінчений. Вони також підтвердили інформацію про від'їзд з табору двох чисельних загонів. «Кричевський зрозумів, – зазначав В. Липинський, – що кожна хвилина дорога, зрозумів, що відкладання атаки до ночі може звести на ніщо всі його пляни»⁶⁵. В сучасній історіографії дослідники виділяють ряд причин через які полковник дав наказ атакувати литовський табір не-

⁶⁰ Там само. – С. 399, 401.

⁶¹ Там само. – С. 401.

⁶² Там само. – С. 401, 403, 536, 586–590, 594–601.

⁶³ Там само. – С. 403.

⁶⁴ Там само. – С. 403, 405.

⁶⁵ Там само. – С. 407.

гайно: «По-перше, йому поталанило непомітно для супротивника дістатися до його табору та знайти стратегічно вигідне місце для розташування своїх сил. По-друге, він розгледів тактичну помилку Радзивілла, який серйозно послабив себе тим, що послав два роз'їзди і не спромігся вчасно переправити значну частину своєї піхоти з правого берега Дніпра до табору. Більш сприятливого моменту для нападу Кричевському годі було й сподіватися. Нарешті, по-третє, полковник поклав собі будь-що виконати наказ Хмельницького – не допустити прориву литовців в Україну та їхнього виходу в тил українського війська»⁶⁶.

Використовуючи згадані джерела, В. Липинський описав хід Лоевської битви від її початку – штурму козаками греблі через річку Лоевку, яку обороняли угорська та польська піхота, до відступу залишків українського війська із обложеного табору^{67*} в лісі⁶⁸. Відзначив, що «трапився випадок, який вирішив остаточно дальшу долю битви, перехилиючи терезу перемоги раптово в бік Радивила»⁶⁹. Мається на увазі атака з тилу українців корогвами С. Коморовського та І. Павловича. На випадковості їх появи звернули увагу сучасні дослідники⁷⁰. Інша причина поразки М. Кричевського, на якій наголошував В. Липинський, була помилка полковника С. Пободайла. Він, ідучи на допомогу основним з'єднанням, поділив війська на дві частини, які були розбиті литовцями: одна під час переправи через Дніпро, а інша на марші на підмогу обложеним⁷¹.

Описуючи відступ залишків українського війська, на який, як доводив історик, М. Кричевський дав згоду, бо «він знав, що Радивил іти далі

⁶⁶ Смолій В. Богдан Хмельницький... – С. 239.

⁶⁷ Відзначаючи стійкість та організованість українських вояків під час оборони і будівництва табору, В. Липинський зазначав: «Отже Кричевський, під градом куль і серед невинних наступів, вів горстку своїх хоробрих козаків до цієї наміченої цілі. Обравши найсприятливіше місце, спинився і вмиє «переплітаючи зрубаним деревом і хмизом [шанець], окопався, засланяючись як насипом людськими трупами і забитими кіннями». «Не більше як за чверть години», – на загальне здивування і на подив литовського війська, – «збудував могутню засіку й табір у густому лісі»..., і там, щоб повністю вичерпати сили неприятеля, постановив захищатися до останку». (Дивись: *Липинський В. К. Твори* / В. К. Липинський / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – С. 413).

⁶⁸ *Липинський В. Твори.* – Т. 2. – С. 537–544, 583–601.

⁶⁹ Там само. – С. 411.

⁷⁰ *Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.)* / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 113, *Смолій В. Богдан Хмельницький...* – С. 239, *Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво...* – С. 219.

⁷¹ *Липинський В. Твори.* – Т. 2. – С. 413, 415. Дивись також: *Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.)* / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – С. 131.

на Київ після сьогоднішньої битви не спроможний» (насправді полковник цього не міг знати) і «розумів, що видача в завтрашньому дні на неминучу різню людей, які можуть ще придатися Україні і Гетьманові, була б із його, воєначальника боку, зовсім непотрібним марнотравством», відзначав мужність та самопожертву українського полковника⁷². Він сам наказав залишити себе пораненого на місці недавніх боїв, де на ранок його знайшли литовці. Перебуваючи в полоні, відмовився від лікаря, наданого йому Я. Радзивілом, бив себе головою об воза, на якому лежав, а на третій день, переживаючи душевну муку за втраченим військом і через невиконане завдання, помер. Очевидець занотував: «А коли його запитали, чи не хоче попа, відповів: «Треба тут сорок попів». «Тоді ксьондза?» – «Волю, каже, відро холодної води». І постійно зітхаючи і за голову себе хапаючи, повторив оті слова: «Хіба ж то дурниця 30000 тисяч війська втратити»⁷³. Проте виявилося, що М. Кричевський виконав завдання поставлене Б. Хмельницьким. Литовська армія зазнала величезних людських втрат, було витрачено практично весь боєприпас (залишилася тільки одна бочка пороху). Тому Я. Радзивілл відмовився виконувати наказ короля про вторгнення в Україну і 7 серпня розпорядився повернути військо до Річиці⁷⁴.

Заслугою В. Липинського, як дослідника Лоєвської битви, стало й те, що він використав ряд іконографічних джерел, віднайдених у краківських архівах і бібліотеках⁷⁵. Серед них: посмертний портрет М. Кричевського зроблений з натури 3 серпня 1649 р. невідомим художником (історик припускав, що ним міг бути Абрахам ван Вестерфельд)⁷⁶, план битви під Лоєвом, капітана артилерії литовського війська Криштофа Ейгірда⁷⁷ та голубен XVIII ст. (виконаний близько 1760 р. за вказівкою М. К. Радзивіла

⁷² *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 419.

⁷³ Там само. – С. 427, 543, 591 – 601.

⁷⁴ *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – С. 131–132; *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 423, 425.

⁷⁵ *Гирич І.* В'ячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів / І. Гирич // Український історик. – 1999. – № 2–4. – С. 121–122; Листування Михайла Грушевського / [Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар]. – Т. 2. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 283.

⁷⁶ *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 1; *Гирич І.* В'ячеслав Липинський у світлі його листування... – С. 121–122; Листування Михайла Грушевського... – С. 283. Дивись: [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Mykhailo_Krychevsky.jpg.

⁷⁷ *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 595–596. Дивись: [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Lojeu._Loeŭ_\(1720\).jpg](http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Lojeu._Loeŭ_(1720).jpg).

ла), на якому декілька сцен зображують привезення М. Кричевського до литовського табору і його смерть⁷⁸.

Отже, В. Липинський став одним із провідних на свій час дослідників Лоевської битви. Він з'ясував чисельний склад української та литовської армій, роди військ, що складали їх основу. Висвітлив стратегічні задуми М. Кричевського та Я. Радзивілла. Історик дослідив хід битви, розкрив основні причини поразки українців. В роботі було використано відомий на той час і віднайдений вченим новий джерельний матеріал.

Sergiy Kalutsky

The Battle of Loyiv, 1649, in coverage by V. Lypynsky

The Battle of Loyiv, July 31, 1649, is one of the pages in Ukrainian military history of XVII century, that has not been studied enough. The campaign, either victory or defeat in which could decide the fate of Ukrainian state, is not presented in appropriate way in sources and literature. The contribution made by V. Lypynsky in its research stays important till nowadays. He tried to explore the preconditions, training of armies and the course of the battle in his book «Stanislav Mikhail Krichевsky» (its other title «The participation of the nobility in the great Ukrainian uprising led by Hetman Bohdan Khmelnytsky») dedicated to Colonel Mikhail Krichевsky, who commanded the Cossack units near by Loyiv. In his scientific studies Lypynsky used the research of Polish historian E. Kotlubay «Janusz Radzyvill's life» (1859), the labors of D. Bantysh-Kamensky, M. Markiewicz, M. Kostomarov, M. Hrushevsky and O. Pereyaslavsky. The last of them dedicated to this battle his book «Loyiv» (1935).

The research basis of V. Lypynsky was formed by the following documents: «The defeat of Krichевsky. Confesata, transported in need of arrested nobleman from Lenkovich of Ovruch, called John Nevmerysky, who was alongside Colonel John Bruyaka, nobleman from Ovruch, Kyiv province» (V. Lypynsky dates the document August 3, 1649), «Prince Janusz Radziwill's Letter to the King regarding the Battle of Loyiv», «The Report about defeat of Krichевsky, the Colonel of Kyiv», «The Description of the Battle of Loyiv, placed in «Theatrum Europeum», 1652, simultaneously with its plan and Krichевsky portrait». Scientist found these sources in manuscript collections of archives in Lviv, Krakow, Nesvizh as well as in publications made by M. Kostomarov and E. Kotlubay. The analysis of notes and references that Lypynsky did, makes it possible to assert

⁷⁸ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 420–421. Дивись: [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Lojeu,_Janus_Radzivil._Лоеў,_Януш_Радзівіл_\(XIX\).jpg](http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Lojeu,_Janus_Radzivil._Лоеў,_Януш_Радзівіл_(XIX).jpg).

that he studied all known at that time lists and copies of the sources mentioned above and made their source-analysis.

The merit of Lypynsky, as a researcher of Loyiv battle, was the fact that he used a number of iconographic sources discovered in Krakow archives and libraries. Among them: the posthumous portrait of Krichevsky made from nature in August 3, 1649, by unknown artist (historian suggested that it could be Abraham van Westerfeld), the plan of the Battle of Loyiv made by Captain of artillery from Lithuanian army Krysht of Eyhird, the tapestry of the 18th century (created approximately in 1760 on the orders of M. K. Radziwill), where several scenes depict bringing M. Krichevsky to Lithuanian camp and his death.

Thus V. Lypynsky became one of the leading researchers of Loyiv battle for that time.